

mod den nye syntese af hele Danmarkshistorien, der ikke rigtig lykkedes i denne omgang.

Fremstillingens ofte indforståede karakter og de mange avancerede tekniske og teoretiske diskussioner, der også præger værket, vil effektivt forebygge, at værket nogen sinde bliver folkeejede. Men netop disse forhold, samt den omstændighed at værket er så rigeligt udstyret med litteraturhenvisninger og forskningsdiskussion, bevirker samtidig, at man har skabt et fremragende hjælpemiddel i universitetsundervisningen. Anvendt sammen med en af de gængse Danmarkshistorier, hvori man kan erfare om historiens forløb, vil denne status over Danmarks forskningshistorie give et glimrende grundlag for den i universitetsundervisningen så vigtige problematisering af såvel forskningsproces som forskningsresultater.

Den nye Danmarkshistorie repræsenterer antageligvis det længste, man uden at henfalde i formålsløs selvbeskuelse kan gå i retning af at koncentrere et stort, samlet værk om selve forskningsprocessen. Det næste må være en bevidst og velovervejede syntese på grundlag af de mange enkeltresultater, som den flittige forskningsvirksomhed i vort århundrede har frembragt, og som på så fremragende vis er diskuteret i dette værk. Der er heldigvis allerede i nærværende bind tydelige tegn på, at en sådan syntese faktisk er under udvikling.

Knud J. V. Jespersen

Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500–1800. København, Den danske historiske Forening, 1978. 480 s. 92 kr.

Dansk landbohistories førstemand har i sit otium skrevet dette store værk og hermed på harmonisk måde afrundet et betydeligt og usædvanligt homogent videnskabeligt forfatter-skab inden for dansk landbohistorie. Fridlev Skrubbeltrangs stofmættede bog, der dels rummer en almindelig oversigt på grundlag af hans egen og af andres forskning i det danske landbosamfunds forhold gennem 300 år og dels de originale resultater af forfatterens omfattende fæstestudier siden 1950'erne, afspejler en livslang koncentreret forskerflid og et sikkert overblik over meget komplekse samfundsforhold. Fridlev Skrubbeltrangs banebrydende indsats, her som andetsteds, er nuanceringen af det hidtidige billede af det danske landbosamfund. Det er ikke med urette, at han »med ydmyg selvbevidsthed«, for at bruge hans egen karakteristik af C. D. Reventlow (s. 312), fremhæver, at fremstillingen »bygger på et bredere grundlag med udnyttelse af mere statistisk materiale, end tidligere skildringer har inddraget« (forordet), og derfor »skulle . . . give et mere nuanceret samfunds-billede« (s. 431): Til denne meget præcise karakteristik bør føjes, at det er forfatteren selv, der med en utrolig flid og målbevidsthed har arbejdet sig gennem bjerge af utrykt kildemateriale, i særdeleshed hundredevis af fæsteprotokoller med vel en snes tusinde fæstebreve fra ca. 70 udvalgte godser over hele landet, og heraf udtaget og derpå bearbejdet det statistiske materiale, han omtaler. Uden hjælp af EDB, forstår sig.

Ved samlet at fremlægge essensen af sin store viden om det danske landbosamfund 1500–1800 – ydergrænserne skal ikke tages alt for bogstaveligt – med tyngdepunkt i periodens 2. halvdel og ved at fremlægge sine synspunkter på en række væsentlige kildekritiske og metodiske problemer i det landbohistoriske kildemateriale har forfatteren givet den kommende landbohistoriske forskning et godt udgangspunkt for nye landvindinger. Han erkender selv (s. 440), vel med tanke både på sin egen indsats og på den landbohistoriske forskning i sin helhed, at »udforskningen . . . på en række områder ikke (er) dybtgående nok,« men tilføjer, at der nu er mange forskere i gang med den videre udforskning. Han kunne have tilføjet, at det for en stor del drejer sig om hans egne elever, ja nu også om disses elever igen. I den sene og ret kortvarige periode, hvor Fridlev Skrub-

beltrang virkede som universitetslektor og specialevejleder, har han haft evne og lykke til at spore et kuld af initiativrige og flittige landbohistorikere ind på en stærkt intensiveret landbo- og agrarhistorisk forskning over en bred front. Måske bevæger de sig ikke alle lige præcis ad de retningslinier, som læremesteren stak ud. Men hvilken kurs de så hver for sig slår ind på, er der ingen tvivl om, hvor inspirationskilden skal søges.

Foruden på sin egen forskning bygger Fridlev Skrubbeltrang naturligvis som nævnt på andres undersøgelser og resultater. Hans bog rummer væsentlige elementer af en forskningsoversigt. Som sådan bør den dog nok, dens fortjenester ufortalt, anvendes med nogen forsigtighed, da det overvejende er forfatterens egne synspunkter og indfaldsvinkler, der styrer udvælgelsen og benyttelsen. Ikke alene de senere års forsøg på at angribe landbosamfundets problemer ud fra andre synsvinkler indgår i fremstillingen, der fortrinsvis samler sig om den så vidt muligt statistisk underbyggede, nuancerede beskrivelse af landbosamfundets struktur og tilstand og af de forandringer, det er undergået. Derimod træder drivkræfterne bag udviklingen mere i baggrunden. De økonomiske konjunkturer omtales kun stedvis og rent en passant. Landbrugskrisen i 1720'erne og 30'erne har kun fået tilmålt en enkelt side (s. 181 f.). Kommonopolet 1735 og dets virkninger omtales (s. 241) på to linier, og dets ophævelse i 1788 er vistnok ikke omtalt. Ligeledes berøres overvejelserne i regeringen bag de politiske beslutninger af betydning for landbosamfundet til skiftende tider kun mere perifert, når bortses fra visse sider af reformlovgivningen i slutningen af 1700-tallet.

Det er selvsagt aldeles legitimt, at forfatteren begrænser sig til den stærkt differentierede beskrivelse af sociale forhold i landbosamfundet, som han har valgt som sit forskningsfelt, og bogens titel antyder vel denne begrænsning. Han siger (s. 264) om Hans Jensens Dansk Jordpolitik I: »Bevidst afstod Hans Jensen altså fra en selvstændig efterforskning af de landbotilstande, der gav anledning til reformbestræbelserne, og af den samfundsudvikling, som fulgte efter reformerne«. Det er nærliggende om Fridlev Skrubbeltrang at fremsætte den påstand, at han bevidst har afstået fra en selvstændig efterforskning af den konjunkturudvikling, som påvirkede de landbotilstande, han så indgående har analyseret, og gav anledning til de reformbestræbelser, der så afgørende ændrede disse tilstande. Som sagt: Begrænsningen er legitim, og det ville være at kræve det overmenneskelige, at én forsker skulle overkomme at afdække alle aspekter omkring det danske landbosamfund gennem 3-400 år. Men man skal være opmærksom på afgrænsningen, bl. a. også fordi der utvivlsomt er en meget tæt, men kompliceret sammenhæng mellem konjunkturudviklingen og de svingninger i fæstebøndernes vilkår, som forfatteren påviser. Det tør vel så formodes, at den »videre udforskning«, som er i gang, vil give os baggrunden, hjemlig som international, bag landbotilstandene og reformbestræbelserne – demografisk, teknisk, økonomisk, finansielt og politisk.

Ikke blot som inspirationskilde, men også som opslagsværk tør man roligt spå bogen en flittig benyttelse. Forfatterens grundfæstede viden, som han administrerer med den største omhu og redelighed, giver en meget høj grad af tryghed. Et eksempel: Var landgilden, som mange forskere har ment, uforanderlig? Svaret findes side 85, klart og kategorisk: »Landgilden var *ikke* uforanderlig«. Herefter tør man nok anse den sag for udebatteret. Men at landgilden dog ikke let forandrede, kan ses ss. 163, 229 og 347, hvortil et godt sagregister viser vej.

Men når bogen i så høj grad kan tjene som opslagsværk og som brohoved for videre forskning, må man rigtignok beklage savnet af et note- og henvisningsapparat. De henvisninger, der stedvis gives i teksten, kan kun i ringe grad bøde på dette savn. Formålet med noter og henvisninger er jo det dobbelte at dokumentere forfatterens oplysninger og påstande og at vise den benytter, der ønsker uddybning, vej til kilden. Hvad det første

angår, kan man nok nære en så kvalificeret tillid til Fridlev Skrubbeltrang, at man tager ham på ordet uden minutios dokumentation. Men det er en personlig tillid, og eksemplet bør ikke danne skole. Hvad det andet formål angår, lades man i stikken. Et par tilfældige eksempler kan vise det. S. 248 ff. omtales et forslag, som forvalteren på krongodset i Odsherred, kammerråd N. Bang i maj 1755 stillede om husmands forhold, og som gav anledning til, at »stiftamtmand og amtmænd samt et stort antal godsejere og forvaltere (ridefogder) (i den følgende tid fik) lejlighed til at udtale sig om dette som om Bangs mere udførlige forslag vedr. tjenestefolkenes forhold«. Da jeg til et bestemt formål har haft brug for at danne mig et overblik over de vigtigste tilfælde af generelle høringer fra centralmagten hos amtmænd og godsejere og andre repræsentanter for lokalsamfundet, men med skam at melde var ukendt med dette, ønskede jeg naturligvis at føje det til min samling. Men kun fordi forfatteren senere (s. 254) i forbindelse med spørgsmålet om kvindestavnsbåndet igen omtaler det Bang'ske forslag, lykkedes det mig at pejle mig frem til Johan Hvidtfeldts afhandling i »Festskrift til Erik Arup« og i noterne hertil at konstatere, at de omtalte betænkninger åbenbart må søges i indlæg til oversekretærens brevbog 1755, nr. 244, i Danske Kancellis arkiv. Det vil jeg så søge at verificere ved mit næste besøg i Rigsarkivet. Side 64 refereres der til »nyere undersøgelser (Frede P. Jensen)«. Man slår op i litteraturfortegnelsen for at se, hvad denne forsker har skrevet om Peder Oxes indflydelse på beskatningen i 1560'erne. Men forgæves. Frede P. Jensen forekommer ikke her. Man kan finde ham i personregistret: »Jensen, Frede P., historiker 64«. Men det bliver man jo ikke klogere af.

»Fæstevæsenets udvikling er nøglen til forståelse af grundforholdene i et godsejerstyret landbosamfund«, siger forfatteren (s. 235) og placerer dermed dette tema i centrum. Bogens tyngdepunkt er da også de i meget koncentreret form fremlagte resultater af årelange studier over fæsterskiftforholdene, hvortil forfatteren har udviklet en speciel metodik, som han allerede i sine senere år som universitetslærer har udnyttet i undervisningen med den følge, at flere af hans elever har anvendt den i specialeafhandlinger om fæstebøndernes sociale og økonomiske forhold i afgrænsede områder, førend ophavsmanden nu har fået lejlighed til at fremlægge den i dette værk. Det gælder f. eks. Margit Mogensens i den trykte specialeafhandling »Fæstebønderne i Odsherred« (Kbh. 1974).

Det er lykkeligt, at forfatteren har nået at få hovedresultaterne af sine fæsteundersøgelser indarbejdet i en samlet fremstilling af det danske landbosamfunds historie. Men man kunne have ønsket, at resultaterne af dette omfattende arbejde forinden var blevet publiceret monografisk i en langt mere omfattende, detaljeret og dokumenteret form end den, hvori det har kunnet ske her. Den detaljerede videnskabelige afprøvning, som normalt skal give nye forskningsresultater det blå stempel, er næppe mulig på dette grundlag. Igen her gælder det som med hensyn til noteapparatet, at det i høj grad er den personlige tillid til forfatterens videnskabelige integritet, der er afgørende for accepten af resultaterne i den summariske og koncentrerede form, hvori de foreligger. Det er højst sandsynligt, at en del af de spørgsmålstegn, jeg i det følgende må stille ved fæsteundersøgelseernes kildegrundlag, metode og resultater, havde været overflødige, hvis forfatteren havde haft mulighed for en mere detaljeret og dokumenteret fremlæggelse.

Udgangspunktet for en analyse og vurdering af fæsteforholdene i Danmark må naturligvis være det fundamentale spørgsmål, om livsfæstet, som almindeligt antages at være fastslået ved Frederik I.s forordning af 14. maj 1523, var en retslig realitet eller en fiktion. Det er i hvert fald med rette, at forfatteren (s. 20) understreger den sidste sætning i følgende udsagn af Aksel E. Christensen: »Ordene (i livsfæsteforordningen) dækker klart og entydigt lovgiverens hensigt: inden for alle ejerkategorier at beskytte alle indehavere af fæstegården mod opsigelse eller udsættelse af gården, for så vidt de opfyldte

de dem påhvilende pligter«. Her var der under alle omstændigheder en sikkerhedsventil for godsejeren, som altid uden videre kunne bringes i anvendelse over for en forsømmelig fæstebonde og i praksis formentlig næsten altid også over for den dygtige, men opsætsige og besværlige. »Det må anses for givet, at såvel efter 1523-forordningens som efter senere fæstebrevs ordlyd ville kun de færreste fæstebønder til enhver tid kunne opfylde deres forpligtelser til punkt og prikke. Ville en godsejer skille sig af med en fæstebonde, var hans mulighed for at gøre det overordentlig stor« (s. 21). Men det er også med rette, at forfatteren ofte fremhæver det interessefællesskab mellem fæster og godsejer, som medførte, at godsejeren ikke kan have haft nogen særlig tilskyndelse til ren vilkårlighed i denne sag. Alt i alt er det fristende at drage den slutning, at det måske i virkeligheden var af ret underordnet betydning, om livsfæstet var lovfæstet eller ej. Således kan man måske også tolke forfatterens noget forsigtige bemærkning (s. 20) om, at forordningen »i reglen er blevet opfattet som en lov om indførelse af livsfæste«, sammenholdt med hans nævnte understregning.

Tre hovedfaktorer anser forfatteren, utvivlsomt med rette, som afgørende for vurderingen af fæsteforholdets større eller mindre grad af tryghed for fæstebønderne: 1. fordelingen mellem årsagerne til fæsteophør (fæsterskift), 2. fæstemålernes længde og 3. omfanget af familiefæste. Bag de to første ligger det faktum, at livsfæstet langt fra altid blev en realitet, ja til sine tider snarere var undtagelsen end reglen. Bag den sidste ligger på den anden side en tendens til en art faktisk arvefæste. Det er forfatterens hovedtese, at fluktationerne mellem fæsterskiftårsagerne, i familiefæstets omfang og i fæstemålernes varighed afspejler fæstebøndernes sociale tryghed på den måde, at høje værdier for godartede fæsterskiftårsager og for familiefæste (overgang til søn (s), datter/svigersøn (d), enke/enkes nye mand (e) eller til andre nære slægtninge (a)) og en tilsvarende lav forsidelsesprocent og lange fæsteperioder er udtryk for relativt stabile og gode kår i fæstebondestanden.

Kildematerialet til undersøgelsen af fæsteforholdene er først og fremmest fra slutningen af 1500-tallet lensregnskaberne stedsmålsregistre, siden fæstebrevene, der er bevaret i stadigt stigende antal, jo længere vi kommer ned i tiden, og fra 1719 til de efter dette år i stort tal bevarede fæsteprotokoller. Når de fleste fæsteprotokoller – og i øvrigt også godsskifteprotokoller – begynder netop dette år, grunder det sig ganske rigtigt, som forfatteren oplyser (s. 152) på »en forordning af 23. januar 1719«. Det bør nok tilføjes, at der er tale om en forordning, der udvidede pligten til at anvende stemplet papir. Altså at vi står over for et af de mange eksempler på, at arkivaliers tilblivelse skyldes kravet om at »give kejseren, hvad kejserens er«. Måske et nyttigt lille memento om altid at holde øje med den fiskale faktor.

Hvad angår årsagerne til fæsteophør (fæsterskift), skelner forfatteren mellem, hvad han betegner som de »godartede«, nemlig D (for død), AS (for alderdom og svagelighed), GA (for godvillig afståelse) og DGA (for en hovedsagelig på Fyn forekommende særlig form for godvillig afståelse med trinvis afvikling, evt. med ret for den afgående fæster til at bruge gården fortsat, lige til sin død om det skal være), og den »ondartede« F (for forsiddelse). Som en overgangskategori står ASF (for alderdom, svagelighed og fattigdom). At en sådan opdeling har kunnet foretages, skyldes det forhold, at fæstebrevene, navnlig efter 1719, i det store og hele er udformet over en fast skabelon, hvori altså også indgår oplysning om, hvem den forrige fæster var, og hvorfor gården er blevet fæsteledig.

Forfatteren er naturligvis klar over, at der til fæstebrevenes angivelse af fæsterskiftårsager kan knytte sig en vis usikkerhed. Således anfører han (s. 343), at det bratte fald i forsidelsesprocenterne efter forordningen af 8. juni 1787 om retsforholdet mellem jord-

drotter og fæstebønder foruden den øgede retsbeskyttelse også kan skyldes, at »forsiddelse« var blevet et »uartigt« ord. Det kunne det måske også have været tidligere, og det er i det hele taget nok et spørgsmål, om ikke de kildekritiske problemer omkring fæsterskift-årsagerne er noget større, end forfatteren synes at gå ud fra. I hvert fald savner man her en dyberegående redegørelse for problemet med et skøn over den kalkulerede usikkerhedsmargen. Hvad angår D gælder det jo, at det vel altid vil være en indiskutabel angivelse. Men som man umiddelbart kan indse, må det være af væsentlig betydning, om fæsteren er død ung eller gammel. Dør han ung eller yngre, kan man jo ikke vide, hvordan fæsteforholdet ville have udviklet sig, om han havde levet længere. Trods dette forhold er D dog nok den sikreste årsag at bygge på, da man vel kan antage, at usikkerhedsmomentet er nogenlunde konstant i tid og rum, og at tallene, relativt betragtet, er anvendelige som indikator, når blot det undersøgte materiale statistisk set er stort nok. Så snart talen er om fæsteophør før død, melder usikkerheden sig i langt højere grad, bortset fra DGA, som nok må kunne tolkes næsten entydigt som godartet, men til gengæld statistisk set er af forsvindende betydning. At AS og ASF let kan dække over reel forsiddelse eller forstadier til formel forsiddelse, er vist ikke til at afvise. Selv GA er næppe i alle tilfælde så godartet, som betegnelsen lader formode. I alle de sidste tre tilfælde er en kombination med familiefæste og/eller med lange fæsteperioder nok det eneste indicium på godartethed, der har virkelig vægt. At en sådan sammenhæng ofte forelå, viser forfatteren. Men tilbage bliver dog en betydelig rest, hvor man, med mindre andre beviser foreligger, må regne med muligheden af kamoufleret forsiddelse eller »tvungen godvillig« afståelse. I øvrigt forekommer sondringen mellem GA og AS og tildels også mellem ASF og F lidt vanskelig at forstå, og man havde gerne set en nærmere redegørelse herfor. For hvis ikke et fæsterskift på grund af AS var en godvillig afståelse, må der vel være tale om en form for udsættelse. Med andre ord: er AS ikke blot en underkategori under GA? Og tilsvarende er det nok lidt vanskeligt at se, hvor skellet gik mellem ASF og F. Hvilke andre grunde end overdragelse af fæstet til nære slægtninge eller magtesløshed (AS og ASF) kan man tænke sig til GA? Omfatter GA f. eks. også afståelse af en ringere gård til fordel for en bedre? Og man spørger sig, om de kategoribetegnelser, som forfatteren anvender, altid er fæstebrevenes egen originale, eller om disse anvender forskellige formuleringer, som forfatteren efter et skøn tolker ind i sin kategorimodel. Spørgsmålene myldrer frem, når man fordyber sig i kategoriseringsproblematikken.

Bl. a. trænger også det spørgsmål sig på, om en formel forsiddelsesdom i virkeligheden var det, der dannede skellet mellem F og de nævnte »godartede«(?) årsager. Og dette rejser igen spørgsmålet om procedurer og retstilstand eller retspraksis omkring forsiddelserne før forordningen af 8. juni 1787 og tillige det spørgsmål, om disse procedurer og retsforhold var tilstrækkeligt ensartede fra gods til gods og fra landsdel til landsdel, til at de uden videre kan sammenstilles. Forfatteren peger selv på mistænkeligt store variationer i forsiddelsestallene fra gods til gods (s. 217). Således havde Hevringholm ved Randers en forsiddelsesprocent langt over det jyske gennemsnit, i 1750'erne over 40, mens Roskilde domkirkegods omvendt havde en procent langt under det sjællandske gennemsnit. Det ville unægtelig være af meget stor interesse at vide, om disse variationer var reelle, eller om de i virkeligheden kan henføres til forskellig retspraksis eller forskellig kategorisering.

Hvad retspraksis angår, erindrer jeg at have set, at forvalteren på Lindenberg på et vist tidspunkt, vistnok i 1730'erne eller 40'erne, fik pålæg ovenfra om ikke at udsætte fæstere uden først at indhente forsiddelsesdom, hvad man altså må slutte, at han hidtil ikke havde gjort. Dette rejser dels spørgsmålet om grunden til en sådan ændring, og dels om den ikke vil tendere mod, at færre fæsterskift fremtræder – og betegnes – som forsiddel-

ser og flere altså under andre betegnelser. Man kan jo meget vel forestille sig, at begge parter har set deres fordel i ikke at lade det komme til en retsafgørelse med dennes besvær og omkostninger og for fæsteren tillige et officielt udelighedsstempel, men at de i stedet har ordnet sagen i forholdsvis mindelighed som en godvillig afståelse.

Der kan vist også, når talen er om forsiddelsernes omfang, være grund til at nævne et andet væsentligt forhold, som Jørn Graunbøl i et utrykt speciale (København, 1980) om fæstegodset under grevskabet Ledreborg i midten af det 18. århundrede har påpeget, nemlig at en detailanalyse kan vise særdeles store variationer inden for det enkelte gods, idet forsiddelserne kan koncentrere sig om enkelte dårlige landsbyer, ja inden for landsbyerne ofte om enkelte dårlige gårde, der mærkbart påvirker hele godsets forsiddelsesgennemsnit. Hvor meget dette og de øvrige usikkerhedsfaktorer kan påvirke værdien af de samlede relative tal – for om mere kan der næppe være tale – tør jeg ikke udtale mig om. Det er vel sandsynligt, og utvivlsomt grundigt overvejet af forfatteren, at de for en stor del ophæver hinanden og ikke afgørende rækker ved de tendenser, som hans tabeller og kurver angiver.

For tiden før 1719 er kildematerialet til fæsterskiftene så spinkelt, at det kun kan give svage antydninger af tendenser. For perioden 1690–1719 mener forfatteren dog at kunne anslå omfanget af faktisk livsfæste til 32,5 % på Sjælland, 50 % på Fyn og 43,5 % i Jylland og de tilsvarende forsiddelsesprocenter til 31,5, 10,7 og knap 20. For samme periode kan han på grundlag af 6 undersøgte godser på Sjælland beregne familiefæstet her til 34,8 % og af 12 godser til 48,0 % i Jylland. Den hyppigste form for familiefæste er naturligt nok, at en søn overtager faderens fæste. Det gælder for Sjælland for 20,3 % af alle fæsterskift, i Jylland for 31,8 %.

Også til fyldestgørende oplysning om fæsteperioderne er kildematerialet for 1719 for spinkelt. Forfatteren anfører (s. 159) som en enkelt illustration en art synsforretning på Herlufsholms skoles gods 1696 omfattende 131 fæstere. Af disse havde 38 haft gården i under 5 år, 28 i 5–9 år, 22 i 10–14 år og 17 i 15–19 år. 26 havde været gårdfæstere i 20 år eller mere, 7 i over 30 år, de tre ældste i gårde 45, 46 og 56 år. Bortset fra spørgsmålet om eksemplets repræsentativitet, som er usikker, er der det problem, at det jo ikke siger noget om, hvor længe de 131 fæstere endnu ville forblive ved deres gårde. De ret mange længere åremål antyder dog en tendens til lange fæsteperioder. Men så er det jo interessant i den forbindelse at bemærke, at forfatteren (s. 20) – desværre uden kildehenvisning – oplyser, at der på samme gods omkring 1600-tallets midte kan konstateres gennemsnitsfæsteperioder på knap 10 år. Beklageligvis savner man et bud på, hvad baggrunden kan være for en så markant forbedring. Er det ødegårdsproblemet og fæstermangel efter svenskekrigene og pestepidemiene i 1650'erne, der har gjort godsledelsen mere tolerant, eller er der foregået en formel overgang fra åremålsfæste til livsfæste?

Efter 1719 er kildematerialet så fyldigt, at forfatteren på grundlag af fæsteprotokollerne og andet materiale fra 68 udvalgte godser kan opstille ganske differentierede tabeller, opdelt landsdelsvis, for Jylland endog opdelt i de fire områder: Nordjylland, Vestjylland, Østjylland I (nordlige del) og Østjylland II (sydlige del), og inden for landsdelene og områderne meddele procenttallene for de enkelte fæsterskiftårsager 10-årsvis. Dog deler han efter 1780 således: 1780–1786, 1787–1796 og 1797–1807 på grund af de ændrede forudsætninger, som fæsteforordningen af 1787 og reformerne i det hele taget medfører. Foruden i tabellerne for perioderne 1720–1759 (s. 215 f.) og 1760–1807 (s. 340 f.) vises udviklingen i familiefæstet 1720–1807 og forsiddelserne 1720–1807, for perioden 1770–1786 desuden forsiddelserne i årlige gennemsnit, i grafiske fremstillinger i bilagene (s. 464–65). For perioden 1770–1786 er undersøgt ikke mindre end 42 sjællandske, 82 jyske og 21 fynske godser.

Variationerne i fæsterskiftårsagerne (og i familiefæstet og fæsteperioderne) har to hoveddimensioner: en geografisk og en tidsmæssig. Geografisk går der et hovedskel mellem det gamle vornedskabsområde og det øvrige Danmark med Sjælland og Fyn som yderpunkter, således at Sjælland for perioden 1720–1807 som helhed opviser de højeste forsiddelsesprocenter og Fyn de laveste. Lolland-Falster, som også var gammelt vornedskabsområde, udviser et så stærkt fluktuerende billede, hvad forsiddelser angår, at man vægrer sig ved at godtage alle tallene. Hvor forsiddelsesprocenten for Sjælland i 1720'erne er 31,6 og for landet som helhed 26,2, opviser Lolland-Falster kun 13,0, mens området omvendt i 1740'erne mod en sjællandsk procent på 30,6 og et landsgennemsnit på 18,8 tegner sig for en forsiddelsesprocent på 31,3. For de fire jyske områder er det karakteristisk, at forsiddelsesprocenterne i 1720'erne ligger ret nær det sjællandske niveau, ja for Vestjylland endda med 35,3 % højere, men i de følgende årtier falder markant, dog ret uensartet. For hele landet kan ved viderebearbejdelse af Fridlev Skrubbeltrangs tal opstilles følgende oversigt over den geografiske fordeling af forsiddelsesprocenterne i perioderne 1720–1759, 1760–1786 og 1787–1807:

	Sjæll.	Loll.-F.	Fyn	Nordj.	Vestj.	Østj. I	Østj. II
1720–1759	28,9	19,0	10,8	20,8	15,5	17,7	16,3
1760–1786	27,7	24,0	7,7	18,9	6,9	17,8	8,9
1787–1807	15,0	7,4	3,5	6,4	4,0	5,7	5,5

Det ses, at der både for tiden 1720–1786 og for tiden 1787–1807 gælder samme rækkefølge med hensyn til forsiddelsesprocentens højde, nemlig: 1. Sjælland, 2. Lolland-Falster, 3. Nordjylland, 4. Østjylland I, 5. Østjylland II, 6. Vestjylland og 7. Fyn.

Ser man tilsvarende på fæsterskiftårsagen D, som forekommer mindst usikker, og som jo under alle omstændigheder er den eneste, der, taget helt bogstaveligt, indebærer faktisk livsfæste, fås følgende oversigt:

	Sjæll.	Loll.-F.	Fyn	Nordj.	Vestj.	Østj. I	Østj. II
1720–1759	38,2	48,9	50,9	43,7	37,3	42,1	44,8
1760–1786	36,2	48,6	56,0	39,5	39,7	41,6	44,7
1787–1807	48,7	43,5	52,5	41,0	36,7	44,9	44,2

Her bliver den geografiske rækkefølge, regnet efter laveste D-procent, for tiden 1720–1786: 1. Sjælland, 2. Vestjylland, 3. Nordjylland, 4. Østjylland I, 5. Østjylland II, 6. Lolland-Falster og 7. Fyn. For tiden 1787–1807 ændres rækkefølgen til: 1. Vestjylland, 2. Nordjylland, 3. Lolland-Falster, 4. Østjylland II, 5. Østjylland I, 6. Sjælland og 7. Fyn. Det er meget iøjnefaldende, at D som fæsterskiftårsag har langt mindre – og andre – geografiske variationer end F. Heraf kan sluttes, at de talmæssigt afgørende forskydninger foregår mellem F og de øvrige fæsterskiftårsager. Dette forekommer mig at opfordre til varsomhed med at betragte F-tallene isoleret og til at være meget opmærksom på de tilfælde af GA, AS og ASF, som ikke er forbundet med familiefæste.

Selv om der er de påviste store geografiske variationer af F-værdierne og de relativt set væsentligt mindre variationer i D-værdierne, kan det nok være af interesse at se, hvordan de samme to fæsterskiftårsager varierer over tid for landet som helhed. De landsdelsvise variationer fremgår af forfatterens tabeller. Beregningen af landsgennemsnit er vanskelig gjort af den omstændighed, at forfatteren foruden det samlede antal undersøgte fæste-

breve for hvert område og hvert 10-år kun har oplyst procenttallet i de enkelte årsagskategorier, ikke de absolutte tal. Disse har derfor måttet udregnes ved at sammenholde procenttallene med det samlede antal fæsterskift, idet varierende antal undersøgte fæstebreve fra område til område og fra tiår til tiår kræver forskellig vægtning af procentangivelserne. For hele landet ser udviklingen af F og D i procent af samtlige undersøgte fæsterskift herefter således ud:

	1720-29	1730-39	1740-49	1750-59	1760-69	1770-79	1780-86	1787-96	1797-1807
F	26,2	19,9	18,8	15,2	14,0	19,6	19,7	10,6	4,0
D	39,1	43,0	45,0	44,1	45,2	41,6	39,1	42,5	49,3

Som man ser, er der en tendens til, at der til lavere F-værdier svarer højere D-værdier. Men udsvingene er relativt større for F-tallene end for D-tallene, og om fuld parallellitet i tendensen er der ikke tale. Således er der i perioden 1740-49 en højere værdi for D end i perioden 1750-59, skønt F-procenten også er højere i 1740'erne end i 1750'erne. Og skønt D-procenten er nøjagtig ens i 1720'erne og 1780-86, er F-procenten langt højere i 1720'erne.

En betragtning af forsiddelsestallene afslører flere interessante træk. Først et kraftigt fald fra 1720'erne til 1730'erne og 40'erne, et yderligere fald i 1750'erne og 60'erne, men derpå en stigning igen i 1770'erne og første del af 80'erne til niveauet i 1730'erne, og endelig et drastisk fald i perioden 1787-96, yderligere forstærket 1797-1807. Det meget markante fald fra 1720'erne til 1730'erne kan nok give anledning til refleksioner omkring baggrunden for stavnsbåndets indførelse. Er de meget lavere F-tal i 30'erne en statistisk bekræftelse på godsejernes omdiskuterede påstand om en reel fæstermangel og udtryk for, at de derfor måtte være mindre kræse og af nød og trang undlod at udsætte fæstebønder, som under andre forhold ville være blevet forsiddere? Er omvendt stigningen i forsiddelsernes antal i 1770'erne, som umiddelbart kan undre, måske et udtryk for, at den voksende folkemængde tillod godsejerne en større kræsenhed med hensyn til deres fæstere? Spørgsmålene må vel blive hængende i luften, men de kan nok antyde, at problemerne er meget komplekse, og at enkle tolkninger næppe findes.

Ser man i stedet for på landsgennemsnit på forsiddelsestallene for de enkelte landsdele og områder i 10-årsperioder indtil 1786 (tabellerne s. 215 f. og 340 f.), træder de tidsmæssige variationer langt stærkere frem. Størst konstans viser Sjælland, der begynder med 31,6 % i 1720'erne og slutter med 30,8 % i 1780-86. Det kraftigste udsving viser Vestjylland med henholdsvis 35,3 % i 1720'erne og 5,3 % 1780-86. Bortset fra det for alle områder, undtagen Lolland-Falster, fælles fald fra 1720'erne til 1730'erne forekommer det næsten håbløst at finde et så gennemskueligt mønster i de lokale tal, at man tør bygge noget særligt på dem. Hvad kan man f. eks. stille op med den viden, at det nordlige Østjylland begynder med en F-procent på 25,7 i 1720'erne og ender med en næsten lige så høj, 22,7, i 1780'erne, mens det sydlige Østjylland med et næsten tilsvarende tal, 26,8, i 1720'erne kommer helt ned på 5,4 i 80'erne? Endnu engang: Jeg tror man skal være yderst varsom med at bygge på F-tallene alene, før der er gennemført meget minutiøse analyser af hele forsiddelsesbegrebet og en nøjere defineret afgrænsning fra de øvrige førtidige fæsterskiftårsager.

Langt mindre usikker forekommer mig, som tidligere anført, tolkningen af D-tallene med deres langt mindre udsving både geografisk og tidsmæssigt. At der her ikke indtræder nogen drastisk ændring efter fæsteforordningen 1787 er formentlig også udtryk for, at denne indikator, sine mangler til trods, er den sikreste til måling af stabilitet i fæste-

forholdene ved siden af familiefæstet. Også målt med D-tallene synes der generelt at ske en forbedring, nemlig en stigning i procenten, fra 1720'erne til 1730'erne. Derefter synes situationen nogenlunde konstant frem til 1780 med 1760'erne som bedste tiår, hvorpå D-procenten i perioden 1780-86 falder til sit laveste niveau, nemlig som i 1720'erne. Men som sagt, udsvingene er langt mindre end F-procenternes. For Sjælland øges D-procenten fra 34,7 i 1720'erne til 38,3 i 1780-86. For Vestjylland falder den derimod fra 39,4 til 26,3, som samtidig er den laveste værdi for D-procenten overhovedet. I perioden 1780-86 har Vestjylland påfaldende nok samtidig med denne lave D-procent med 43,0 en usædvanlig høj GA-procent og med 5,3 en usædvanlig lav forsiddelsesprocent. Kan der fremsættes noget plausibelt bud på grunden til et så afvigende mønster?

Ved betragtningen af familiefæstets omfang og udvikling er det naturligt at interessere sig særligt for fæsterskiftårsagerne AS, GA og ASF, fordi familiefæstet formentlig er prøvestenen på, om eller i hvilken udstrækning disse virkelig er »godartede«. Resultaterne af familiefæsteundersøgelserne efter 1719 findes i tabellerne s. 219 f. og s. 223 (1720-59), s. 343 (1760-1807), s. 344 (hele perioden 1720-1807) og i kurven s. 464 (hele perioden 1720-1807). Men desværre er specifikationerne forskellige i tabellerne og kurven, ligesom de afviger fra fæsterskiftspecifikationerne. Herved vanskeliggøres, for ikke at sige umuliggøres, relevante sammenligninger mellem tabellerne indbyrdes og med fæsterskifttabellerne. Hovedtabellen (s. 219 f.) for perioden 1720-59 er 10-årsinddelt og områdeopdelt, men udelader Lolland-Falster og Fyn og slår de to østjyske områder sammen i ét. Den medtager alle 6 fæsterskiftkategorier. Hovedtabellen for perioden 1760-1807 (s. 343) er derimod inddelt i 5-årsperioder, omfatter kun Sjælland og hele Jylland (under ét) og udelader af fæsterskiftårsagerne DGA og ASF. Tabellen s. 344, der dækker hele perioden 1720-1807, omfatter ligeledes kun Sjælland og hele Jylland. Den specificerer for 10-årsperioder de fire familiefæstekategorier s, d, e og a i procenter af samtlige (undersøgte) fæsterskift. Endelig angiver kurven (s. 464) for Sjælland, Jylland og Fyn familiefæstets procentvise andel af alle fæsterskift 1720-1807 uden sontring mellem årsagskategorierne.

På dette uensartede grundlag er det kun muligt at aflæse visse tendenser. Af kurven fremgår, at familiefæstet generelt for de tre hovedlandsdele er voksende, men med periodevise svingninger, størst for Sjælland, og med ret store geografiske variationer. For Sjælland og Jylland kan procenttallene aflæses i tabellen s. 344, der for 1720'erne siger 24,5 for Sjælland, 41,0 for Jylland og for årene 1780-86 henholdsvis 39,5 og 51,0. De højeste værdier har 1760'erne med 46,6 % for Sjælland og 59,7 % for Jylland. Efter 1786 stiger tallene ret kraftigt.

Når det gælder familiefæstets fordeling på fæsterskiftårsager, har tabellen s. 219 f. foruden 10-årstallene også en samlet angivelse for områderne for hele perioden 1720-59. Den viser følgende procenttal:

	D	AS	GA	DGA	ASF	F	I alt
Sjælland	42,9	48,8	28,9	77,8	15,9	0,6	29,4
Nordjylland	59,3	61,4	59,1	63,6	7,0	0,9	46,1
Vestjylland	49,0	71,8	54,4	50,0	6,3	4,8	47,2
Østjylland I-II ..	64,7	74,3	62,4	83,3	40,6	4,0	55,1

Tabellen s. 343 for perioden 1760-1807 indeholder ikke et tilsvarende sammendrag og giver ikke grundlag for at udregne det, da den kun har procenttal, der ikke kan vægtes mod hinanden. Man må indskrænke sig til at konstatere, at de heri oplyste procenttal for familiefæste efter D, AS og GA for Sjælland alle er væsentligt højere end i perioden

1720-59, mens stigningen for Jylland ikke umiddelbart synes påfaldende. Man kan næppe på grundlag af familiefæstetallene således som de er opstillet, komme spørgsmålet om »godartetheden« af fæsterskiftårsagerne nærmere end til at fastslå, at der på Sjælland i perioden 1720-59 var en ganske væsentlig del af fæsterskiftene efter disse årsager, højest for ASF, mindst for AS og ret stor for GA, som ikke på grundlag af familiefæste kan legitimeres som »godartede. For Jylland i denne første periode og for både Sjælland og Jylland i perioden efter 1760 bliver denne del for alle tre kategorier væsentlig mindre, i næsten alle tilfælde under, ofte langt under, halvdelen, men dog stadig med en ret stor usikker restgruppe.

Den tredje indikator for stabiliteten i fæsteforholdet udgør fæsteperiodernes længde. En fæsteafståelse på et tidligt tidspunkt må naturligvis normalt anses for alvorligere end den, der sker, når fæsteren efter et langt og slidsomt liv kan trække sig tilbage til et forhåbentlig nogenlunde tåleligt aftægtsforhold, om det så er hos en søn eller datter eller måske hos en ny fæster uden for familiekredsen.

For tiden efter 1719 har forfatteren på grundlag af et materiale fra 38 godser forsøgt en analyse af fæsteperioderne, disponeret geografisk, men uden periodeopdeling (s. 225 f.). Derimod er fæsteperioderne fordelt på fæsterskiftårsagerne D, GA, F og BI (blandede årsager). Analysen viser, at de længste fæsteperioder er dem, der ender med GA (fra 25,0 år på Sjælland til 29,8 år i Vestjylland). Kortest er, som man kunne vente, de fæsteperioder, der ender med F (fra 9,1 år på Lolland til 15,7 år i Vestjylland). Noget under GA ligger D, der spænder fra 20,1 år i Østjylland til 23,3 år i Vestjylland. Største udsving viser BI fra 10,1 år på Lolland til 25,0 år i Vesttyskland. Det må erkendes, at denne indikator i højere grad end familiefæste taler for fæsteskiftårsagen GA som »godartet«. Men påfaldende er det, at de blandede årsager (BI) gennemgående har langt lavere værdier, da de jo må omfatte AS og ASF, altså de tilfælde, hvor alder angiveligt skulle være medvirkende årsag til afståelse. Fæsteperiodeanalysen giver for øvrigt, så vidt jeg kan se, anledning til det ubesvarede spørgsmål, om der er taget højde for det forhold, at samme fæster kunne skifte gård. Jeg har i min slægt et eksempel på et »avancement« fra husmand via fæster af en mindre til fæster af en større gård. Det modsatte kunne jo også forekomme. Det forrykker beregningsgrundlaget, hvis man kun ser på de enkelte fæstemål og ikke på den enkelte fæsters hele livsbane.

Trods alle spørgsmål af større eller mindre rækkevidde, som her er stillet ved den anvendte metode, bliver tilbage, at de resultater, forfatteren har fremlagt vedrørende fæsterskiftårsager, familiefæste og fæsteperioder, sammenlagt viser, at forholdene i det danske landbosamfund før de store landboreformers tid var mere varierende og komplicerede, end man hidtil har antaget. Stærkest står nok indtrykket af de geografiske variationer, men med visse forbehold kan der nok tillige aflæses linier i de tidsmæssige variationer. Og navnlig når talen er om tiden efter reformperioden tegner forfatterens tal før og under denne et mere éntydigt billede, nemlig af stærk og hurtig forbedring, som indtil andet bevises, for en stor del må kunne tages som et udtryk for reformernes effekt. Ganske vist har jeg argumenteret for, at det meget bratte fald i forsiddelsestallene muligvis skal tages med et korn salt, men også de øvrige talserier viser markant forbedring, navnlig højere værdier for D og for familiefæste. Dette giver mig anledning til at sige, at Fridlev Skrubbeltangs talmæssige udtryk for fæstebøndernes vilkår på ingen måde kan støtte kraftige påstande, som er fremført af Thorkild Kjærgaard om, at »de sidste tiår før landboreformerne (må) karakteriseres som en gennembrudstid for den danske gårdmand«, og at »konjunkturene, ikke reformerne, bragte gårdmanden frem i forreste række« (Konjunkturer og afgifter. Kbh. 1980, s. 38. Se anm. heraf i det flg. bind af HT). Tallene for den »ondartede« fæsterskiftårsag F stiger netop i de sidste tiår fra deres gunstigste

værdi i 1760'erne, og omvendt falder tallene for den »godartede« årsag D. I begge tilfælde for at vende sig til det bedre efter 1786. Altså indikation på den stik modsatte udvikling. Fortsatte og mere detaljerede analyser vil givetvis gøre billedet mere nuanceret, end Fridlev Skrubbeltrang gennem sin meget omfattende og derfor nødvendigvis noget mere summariske undersøgelse har kunnet tegne det. Ud af denne stigende nuancering af vor viden om fæsteforholdene toner desuden frem en modificeret opfattelse af vilkår og tilstande i det af godssystemet dominerede danske landbosamfund.

Det indbyrdes afhængighedsforhold mellem godsejer og fæstebonde fremhæves i Fridlev Skrubbeltrangs bog stærkere, end det normalt tidligere er sket. »Man har hidtil malet fæstebøndernes tilværelse i 1700-tallet og frem til de store landboreformer i mørke farver . . . Men der er udviklingstendenser, som for fæstebondeflertallets vedkommende modsiger den traditionelle opfattelse«, siger forfatteren (s. 214). Opfattelsen af stavnsbåndet er væsentligt mere afdæmpet og differentieret, end vi er vant til: »Stavnsbåndslovgivningens virkninger kan ikke fastslås med sikkerhed« (s. 186), »Det vil være en misforståelse at anse stavnsbåndet for énsidigt bonde-undertrykkende, som de fleste landbohistorikere hidtil har skildret det« (s. 187), »Loven gav godsejerne tvangsmidler i hænde, men det er sandsynligt, at gårdbrugernes interesse i at sikre slægtens fortsatte fæstebesiddelse i langt højere grad bidrog til at holde gården besat« (s. 189). Jeg mener, at forfatteren stort set har ret i disse vurderinger, selv om jeg måske nok er lidt skeptisk med hensyn til muligheden for at uddrage dem alene af det fremlagte talmateriale fra fæsteundersøgelserne. Det giver jo nemlig, så vidt jeg kan se, ingen mulighed for at få tilstandene under stavnsbåndet sat i relief, fordi vi fra den forudgående tid kun har brugbare tal fra et enkelt tiår 1720-29. Og de er utvivlsomt stærkt påvirkede af den forudgående lange krigsperiode (Den store nordiske krig). Og jeg tror dog ikke, at Skrubbeltrang vil gå så vidt i sin modificering af vurderingen af stavnsbåndet, at han på grundlag af den meget markante forbedring af tallene i hans fæsteundersøgelser, som sker fra 1720'erne til 1730'erne, vil hævde, at stavnsbåndet betegnede den største forbedring af fæstebøndernes vilkår. Denne såvel som de senere tidsmæssige fluktuationer i tallene stavnsbåndsperioden igennem peger efter min opfattelse nærmere i retning af, at de afspejler faktorer som de økonomiske konjunkturer og befolkningsudviklingen (forøgelsen) i et meget kompliceret samspil.

Jeg er klar over, at de skeptiske bemærkninger, jeg har fremført mod Fridlev Skrubbeltrangs fæsteundersøgelser, kan efterlade indtrykket af en ret kritisk holdning til hans bog. Lad mig derfor til slut endnu en gang slå fast, at der er tale om et, som man kunne vente det, særdeles kompetent arbejde, der vil blive stående som et hovedværk i dansk landbohistorie, ja i dansk historie overhovedet. Og de fæsteundersøgelsesresultater, som er fremlagt heri, er så centrale og så inspirerende, at de utvivlsomt vil blive videreført af kommende landbohistorisk forskning. Netop derfor er det så vigtigt, at mulige problemer og faldgruber i metodikken og kildematerialet bliver erkendt og grundigt debatteret.

Jens Holmgaard

Anders Monrad Møller: Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinsers søfart i det 18. århundrede. Esbjerg, Fiskeri- og Søfartsmuseet, 1981. 223 sider + 165 sider bilag på mikrofiche.

Afhandlingen, der har indbragt sin forfatter den filosofiske doktorgrad ved Odense Universitet, har sat sig som mål at nå frem til et sikrere talmæssigt grundlag for at vurdere størrelsen af provinsens handelsflåde i årene 1700-1807 og at belyse anvendelsen af han-